

ANTON ŠTRUKELJ

Lepota ozdravlja svet

*Krščansko sporočilo o lepoti pri Josephu Ratzingerju
in Hansu Ursu von Balthasarju*

»Kdo ne pozna tolikokrat navedeno besedo Dostojevskega: Lepota bo rešila svet? A večinoma pozabimo omeniti, da Dostojevski z odrešujočo lepoto misli Kristusa. Njega se moramo naučiti videti. Če ga ne poznamo samo iz besed, ampak nas je zadela puščica njegove protislovne lepote, tedaj ga zares spoznamo in ne vemo o njem samo iz druge roke. Tedaj smo srečali lepoto resnice, odrešujoče resnice. Nič nas ne more bolj privedi v stik z lepoto Kristusa samega kakor svet lepote, ki ga je ustvarila vera, in sijaj na obličju svetnikov, po katerem je viden Kristusov sijaj.«¹

S temi besedami papeža Benedikta XVI. smo povabljeni k premišljevanju o lepoti. Kaj je lepota? Najprej pogledjmo razmerje med svetno lepoto in Božjim veličastvom, nato se srečajmo z Ratzingerjevo in Balthasarjevo mislijo o lepem.

1. Lepota sveta in veličastvo Boga

Najprej kratek filozofsko-teološki pregled. Filozofija govori o štirih transcendentalijah, ki zaznamujejo vsako bitje: *unum, bonum, verum, pulchrum*.

Anton Štrukelj, Co je krásá? Pojetí krásy v díle Benedikta XVI. a Hans Urs von Balthasara. Predavanje na mednarodnem simpoziju Jaká krásá spasí svět na Katoliški teološki fakulteti Karlove univerze v Pragi, 13.–14. maja 2014.

Hans Urs von Balthasar je v svojem »zadnjem obračunu«² lepo ponazoril klasične transcendentalije: »Človek obstaja samo v dialogu s svojim bližnjim. Otroka pokliče v zavest ljubezen, nasmeh njegove matere. V tem srečanju se mu odpre obzorje celotne neskončne biti in mu pokaže štiri stvari: 1) Da je otrok *eno* v ljubezni svoje matere, čeprav stoji pred njo; da je torej vsako bitje *eno*. 2) Da je ta ljubezen *dobra*: da je torej vsako bitje *dobro*. 3) Da je ta ljubezen *resnična*, da je torej vsako bitje *resnično*. 4) Da ta ljubezen prebuja *veselje*, torej da je vsako bitje *lepo*.«³

V svojem članku »Svetna lepota in Božje veličastvo« piše Hans Urs von Balthasar: »Lepota skupaj z enoto, resnico in dobroto spada k tako imenovanim 'transcendentalnim lastnostim' vsega bivajočega in s tem biti sploh.« Seveda je med Stvarnikom in ustvarjenim bitjem bistvena »različnost, ki je večja kakor podobnost« (4. lateranski koncil pravi: »In tanta similitudine maior dissimilitudo«, DS 806). Temu, kar v ustvarjenem bitju rečemo »lepota«, v neskončni vzvišenosti Božjega bitja ustreza tisto, kar moremo označiti kot »veličastvo« (*kabod, doxa, gloria*).⁴

Vsako bitje je opredeljeno s štirimi transcendentalnimi lastnostmi: »Za vse, kar je treba povedati o razmerju obeh, je bistveno, da o transcendentalnih lastnostih bitja kot takih, ki so nad vsemi kategorijami, tudi ni mogoče izdelati nobenih (ustreznih) pojmovnih izrazov. Če pa moramo nujno misliti in se izražati v pojmih, potem je mogoče dojeti eno, resnično, dobro, lepo samo v takšnem mišljenju, h kateremu se približujemo z več strani. Te presežne lastnosti nam sicer nikakor niso nepoznane, ker so pač navzoče v vsakem bitju, četudi v različnih stopnjah in oblikah javljanja. Toda ni jih mogoče določiti z ločujočimi opredelitvami, ker bitje kot takšno presega omejitve bitnosti. Omenjene lastnosti so kot nekaj poznane osnova vsem našim sodbam. To najjasneje uvidimo iz tega, da prestopke proti njihovemu »bistvu« povsem razločno izmerimo ob naslednjem: laž imamo za prekršek proti resnici, hudobijo za prekršek proti dobroti, razdeljenosti za prekršek proti e(di)nosti, grdoto in kič pa imamo za prekršek proti lepoti. Ker transcendentalije /presežne lastnosti/ prežemajo vsako bitje, iz tega sledi, da

druga proti drugim ne pokažejo nobenih meja, temveč se med seboj prešinjajo. Tako obstaja določena 'dobrota' in 'lepota' resnice itd.«⁵

V svojem velikem delu »Herrlichkeit« piše Hans Urs von Balthasar: »Lepota kot zadnja transcendentalija varuje in zapečati druge: nobena resnica in nobena dobrota ne obstaneta dolgo brez milostnega sijaja zastonj podarjenega. Tudi krščanstvo, ki bi se v teku modernosti zapisalo goli resnici (vera kot sistem pravih stavkov) ali goli dobroti (vera kot nekaj najkoristnejšega in najbolj zveličavnega za osebo), bi strmoglavilo s svoje višine. Če pa so svetniki svoj obstoj razlagali v smeri na večje Božje veličastvo, so bili vedno varuhi lepega.«⁶

»Iz povedanega sledi tako sorodnost med svetno lepoto in Božjim veličastvom kakor tudi njuna (večja) različnost. Svetna lepota se nikdar ne javlja drugače kakor tako, da jo omejuje neko končno bitje ali harmonična razporeditev končnih bitij drugega do drugega. Bog, bodisi kot absolutna bit ali kot neskončno bitje – saj oba vidika izražata eno, večno življenje –, pa vedno zasije v popolni drugačnosti svojega nedeljivega veličastva, ki vse presega in prežema.«⁷

2. Joseph Ratzinger – »Mozart v teologiji«

Kardinal Joachim Meisner je že pred leti označil takratnega prefekta kongregacije za verski nauk kot »Mozarta v teologiji.« To je čudovit pojem, ki izraža ljubezen papeža Benedikta XVI. do velikega skladatelja – njegovega soseda v Salzburgu – in tudi zve-nečo lepoto njegove teološke misli. Teološka besedila svetega očeta izpričujejo jezikovno lepoto, ki se ujema z lepoto njihove vsebine.

Papež Benedikt XVI. je v nagovoru po koncertu, ki so ga priredili v Vatikanu ob njegovem 80. rojstnem dnevu, 16. aprila 2007, dejal: »Prepričan sem, da je glasba – in tu mislim predvsem na velikega Mozarta – v resnici vesoljna govornica lepote in more ljudi dobre volje po vsej zemlji zediniti med seboj in jih privedi k temu, da usmerijo pogled v višavo in se odprejo za absolutno

dobro in lepo, ki imata svoj poslednji izvir v Bogu samem. – Ko se oziram na svoje življenje, se zahvaljujem Bogu, da mi je dal glasbo kot nekakšno spremljevalko potovanja, ki mi je vedno podarjala tolažbo in veselje. Zahvaljujem se tudi ljudem, ki so mi od prvih let mojega otroštva približali izvir navdiha in notranjega veselja. Zahvaljujem se tistim, ki združujejo glasbo in molitev v blagglasno hvalnico Boga in njegovih del. Pomagajo nam povečevati Stvarnika in Odrešenika sveta – čudovito delo njegovih rok.«⁸

Božja lepota

Poslušajmo zdaj čudovito predavanje Josepha Ratzingerja, v katerem govori o skrivnostni Kristusovi lepoti: »Vsako leto znova me v molitvenem bogoslužju v postu presune protislovje, ki je v večernicah ponedeljka drugega tedna. Tu sta druga poleg druge dve antifoni: ena za postni čas, druga za veliki teden. Obe nas uvajata v Ps 45, vendar navajata povsem nasproten ključ za razumevanje psalma. Gre za psalm, ki opisuje kraljevo svatbo, kraljevo lepoto, njegove kreposti, njegovo poslanstvo in nato preide v povečevanje neveste. V postu ima psalm za svoj okvir isto antifono, ki jo uporabljamo ves preostali čas med letom. To je tretja vrstica psalma, ki se glasi: 'Ti si najlepši med človeškimi sinovi, milina je razlita na tvojih ustnicah.' Jasno je, da Cerkev ta psalm bere kot na pesniško-preroško predstavitev svatbenega odnosa Kristusa in Cerkve. Kristusa prepozna kot najlepšega med ljudmi; milina, ki je razlita na njegovih ustnicah, kaže na notranjo lepoto njegove besede, na veličastvo njegovega oznanila. Ne povečujemo samo zunanje lepote Odrešenikovega lika; v njem se marveč razodeva lepota Resnice, lepota Boga samega, ki nas prevzame in nam tako rekoč zada rano Ljubezni, sveti eros, ki nas z nevesto Cerkvijo in v njej usmerja k Ljubezni, ki nas kliče. A v sredo velikega tedna Cerkev zamenja antifono in nas vabi, da psalm beremo v luči Iz 53,2: 'Ni imel podobe ne lepote; videli smo njegovo obličje, zmaličeno od bolečine.' Kako je to dvoje sploh združljivo? 'Najlepši med ljudmi' je tako zmaličen, da ga nočemo gledati. Pilat ga množici predstavi z besedama: 'Ecce homo', da bi iztisnil sočutje do

izmučenega in pretepenega človeka, ki nima več nikakršne zunanje lepote.«⁹

Sveti oče kot odličен poznavalec sv. Avguščina nadaljuje: »Avguštin, ki je v svoji mladosti napisal knjigo o lepem in primernem in ki je goreče ljubil lepoto v besedi, glasbi in podobi, je zelo močno začutil to protislovje. Videl je, da velika grška filozofija lepega na tem mestu ni kar ovržena, ampak dramatično postavljena pod vprašaj: na novo je bilo treba vprašati in pretrpeti, kaj je lepo, kaj pomeni lepota. V zvezi s protislovjem teh besedil je Avguštin govoril o 'dveh trobentah', ki trobita nasprotujoč si, a vendar prejemata svoje zvoke od istega diha – od istega Duha. Vedel je, da je paradoksnost nasprotje, a ne za protislovje. Obe besedi prihajata od istega Duha, ki navdihuje celotno Sveto pismo, ki pa v njem igra z različnimi notami in prav s tem postavlja pred nas celoto resnične lepote, resnice same.«¹⁰

Iz Izaijevega besedila izhaja predvsem vprašanje, ki so ga obravnavali že cerkveni očetje, ali je bil torej Kristus lep ali ne. Za tem tiči še globlje vprašanje: ali je lepota resnična ali pa nas morda grdota pripelje do globoke resnice stvarnosti. Kdor veruje v Boga, v Boga, ki se je razkril prav pod zmaličeno podobo križanega Kristusa kot ljubezni, ki gre »do konca« (prim. Jn 13,1), ve, da je lepota resnica in da je resnica lepota. V trpečem Kristusu pa veren človek spozna tudi to, da lepota resnice vsebuje ranjenost, bolečino, dà, tudi temno skrivnost smrti ter da moremo lepoto najti le v sprejetju bolečine, ne mimo nje.

»Prvo spoznanje, da ima lepota opraviti tudi z bolečino, je bilo vsekakor navzoče že v grškem svetu. Pomislimo npr. na Platonovega *Fajdra*. Platon srečanje z lepoto pojmuje kot tisto zdravilno pretresenost, ki človeka iztrga iz samega sebe, ga 'očara'. Človek, pravi Platon, je izgubil sebi namenjeno izvirno popolnost. Zdaj je nenehno na lovu za zdravilno prvotno podobo. Spomin in hrepenenje ga spodbujata k iskanju, lepota pa ga trga ven iz vsakodnevne zadovoljnosti. Povzroča mu bolečino. V Platonovem smislu bi mogli reči: puščica hrepenenja zadene človeka, ga rani in ga prav s tem podžiga, ga vleče navzgor.«¹¹

Bizantinski teolog iz 14. stoletja Nikolaj Kabasilas se v svoji knjigi o Kristusovem življenju spet sklicuje na to Platonovo izkušnjo, v kateri cilj našega hrepenenja še vedno ostaja brez imena. A Kabasilas zdaj na osnovi krščanske preobrazbe tega hrepenenja pojasni: »Ljudje, ki imajo v sebi tako močno hrepenenje, da presega njihovo naravo, in si želijo več in zmorejo več, kakor je dano človeku, takšne ljudi je ranil Ženin sam. On sam je njihovim očem poslal žarek svoje lepote. Velikost rane izdaja puščico, hrepenenje pa kaže nanj, ki je izstrelil puščico.«¹²

Lepota rani, a prav s tem prebudi človeka za njegov najvišji cilj. To, kar povesta Platon in več kot tisoč petsto let kasneje Kabasilas, nima nič opraviti s površnim esteticizmom in iracionalizmom, z begom pred jasnostjo in resnobljostjo razuma. Lepota je spoznanje, da, višja oblika spoznanja, ker človeka zadene z vso veličino resnice.

Pravo spoznanje je v tem, da nas zadene puščica lepote in nas rani. Dotakne se nas resnica, »osebna navzočnost Kristusa samega«, kakor pravi Kabasilas. Kadar nas prevzame Kristusova lepota, je spoznanje stvarnejše in globlje kakor zgolj razumsko sklepanje. Seveda ne smemo podcenjevati pomena teološke refleksije, natančne in dosledne teološke misli: ta ostaja nujno potrebna. A nujna zahteva našega časa je, da ponovno najdemo te vrste spoznanje.

Nato kardinal Joseph Ratzinger omeni svojega prijatelja Hansa Ursa von Balthasarja in pravi: »Hans Urs von Balthasar na osnovi tega spoznanja zgradil svoj Opus magnum teološke estetike, od katere je teološko delo že sprejelo mnoge podrobnosti. Toda njena zasnova, ki sestavlja dejansko bistvo celote, je bila komaj sprejeta.¹³ To seveda ni samo in tudi ne predvsem problem teologije, ampak tudi pastore, ki mora človeka ponovno pripeljati do srečanja z lepoto vere. Utemeljevanja tako pogosto zadenejo v prazno, ker v našem svetu vse preveč nasprotujočih si trditev tekmuje med seboj, tako da se človeku kar sama vrine misel, ki so jo srednjeveški teologi takole izrazili: razum ima voščen nos, kar pomeni, da ga je mogoče obračati v najrazličnejše smeri, če si le dovolj spreten. Vse je tako pametno, tako prepričljivo – komu naj zaupamo? Srečanje z lepoto lahko postane puščica, ki rani dušo in ji tako odpre oči,

da ima sedaj – na podlagi izkušenj – merila in je tudi sposobna prav presoditi stvari.¹⁴

3. *Hans Urs von Balthasar – teolog lepega*

Na vprašanje: »Kako gledate na svojo teologijo?«, ki ga je v pogovoru z naslovom »Duh in ogenj« Michael Albus postavil Hansu Ursu von Balthasarju, ta odgovarja: »Na svojo teologijo gledam kot Janezov prst, ki kaže na polnost razodetja v Jezusu Kristusu, kakor ga v neskončni polnosti sprejema in razvija Cerkev v svoji zgodovini, zlasti v meditaciji svetnikov. Reči moram, da me med teologi zares zanimajo le svetniki od Ireneja prek Avgušтина do Anzelma in Bonaventure ali pa osebe, ki izžarevajo svetost, kot so Dante ali Newman; imenoval bi lahko še Kierkegaarda in Solovjova. Nikoli nisem pisal zaradi uspeha, temveč zato, da bi posameznikom kaj pokazal, kar mislim, da bi morali videti. Včeraj sem pri Goetheju bral stavek, ki naj ga tu navedem: 'V sedanjem času ne bi smel nihče molčati ali popuščati. Treba je govoriti in se gibati. Ne zato, da bi zmagali, temveč da bi se ohranili na svojem mestu. Popolnoma postranska stvar je, ali je kdo v večini ali manjšini'.«¹⁵

Veličastvo vzvišeno nad lepoto

V istem pogovoru pravi Balthasar: »V svoji estetiki sem naredil dolgo pot od svetno-estetskih kategorij (v prvem zvezku), ki lahko pomagajo, da razumemo nekaj teološkega; potem pa sem vedno bolj prehajal na specifično biblično krščansko, namreč na 'kabod', veličastvo Boga, ki ni estetika, marveč Bog sam, kot se razodeva. Šlo mi je za nauk o ugotavljanju, zaznavanju (aisthesis) krščanskega v ostalem svetu; kar pa človek ugotavlja, je resnično, je slava uboge ljubezni Boga. Nekaj sijaja te slave prehaja potem na Cerkev, kot je gotovo razvidno pri Pavlu.«¹⁶

»Vse svetopisemske besede, ki opisujejo veličastvo Boga, hočejo izražati njegovo vzvišenost in edinstvenost. Pomenljivo je, da

beseda *kabod* prvotno noče prebuditi predstave žareče svetlobe (kakor grška beseda *doxa* in latinska *gloria*), marveč pomembnost osebe, njen ugled, njeno čast, tako rekoč njeno duhovno izžarevanje, od koder se nato izpeljuje tudi čutno sevanje. H. Schlier je zato skušal *doxa* prevesti kot 'mogočen sijaj'.« Bog je vzvišen, Bog je svet. Prebiva v nedostopni svetlobi.

Bog je hotel, da njegovo povsem-drugačno veličastvo zasije med ljudmi, ne z neko izredno podobo, temveč s povsem neznatno podobo. Tako se je izpolnila napoved, da Jahvejev služabnik ne bo imel »ne podobe ne lepote« (Iz 53,2) – ker naj bi Jezus naložil nase in »odnesel« iznakaženost greha sveta, da bi tako po njem zasijalo nepojmljivo, nenadejano veličastvo absolutne (troedine) ljubezni v svetu in njegovi zgodovini. V nerešljivem protislovju zavrženosti s strani ljudi (križ) in priznanju s strani Boga (vstajenje) zažari Božja *kabod* enkratno, dokončno, eshatološko, se pravi neprekosljivo. Pavel z vso močjo opozarja na to protislovje veličastva, ki se je razodelo v Kristusu. To protislovje bo od tedaj dalje tudi bistvena značilnost življenja Kristusovega pričevalca, v čigar bitje Bog vtisne svojo »podobo«. Če Janez zaključno tvega stavek, da je Bog ljubezen, potem zanj tega stavka niti za trenutek ni mogoče ločiti od Očetovega žrtvovanja Sina vse do namestniške pravne smrti za grešnike. Prav tako bo kristjanom in svetu posredovan Sveti Duh kot Duh žrtvovanja.¹⁷

Teološko estetiko je mogoče vnaprej opisati kot »traktat o lepoti Boga in njegovega razodetja«. ¹⁸ Balthasar se je šele po dolgi pripravi lotil tega dela, ki ga po pravici ocenjujejo kot sijajno delo. ¹⁹ Po dolgi pripravi je v letih 1961–1969 izšlo sedem zvezkov *Herrlichkeit* v nemščini. ²⁰ Skoraj eno desetletje je bilo potrebno za izdelavo teologije lepega, ki »je bila spočeta in rojena povsem v ozvezdju lepega, *kakon*, in milosti, *charis*.« ²¹

Hans Urs von Balthasar v prvem zvezku jedrnato pove: »Beseda, s katero začenjamo v tem prvem zvezku vrste teoloških študij, je beseda, s katero filozofski človek ne bo začel, marveč raje končal. ... Lepota se imenuje beseda, ki naj bo naša prva beseda. Lepota je poslednja beseda, kamor si upa misleči razum. Lepota kot ne-

doumljiv sijaj namreč obdaja dvojno zvezo resničnega in dobrega ter njuno neločljivo vzajemnost. Lepota, nesebična lepota, brez katere stari svet ni hotel razumeti samega sebe. Ta nesebična lepota se je neopazno-opazno poslovila od novega sveta interesov, da bi ga prepustila njenemu pohlepu in njeni žalosti. Lepota, ki je tudi religija ne ljubi in ne goji več. Lepota, ki pa tedaj, ko ji snamejo masko z njenega obličja, spodaj razkrije poteze, ki za ljudi postajajo usodno nejasne. Lepota, v katero si ne upamo več verovati, iz katere smo napravili videz, da bi se je lažje znebili, lepota, ki (kakor se danes kaže) zahteva zase vsaj prav toliko poguma in odločnosti kakor resnica in dobrota. Lepota, ki se ne pusti ločiti in izgnati od obeh sester, ne da bi obe s seboj vred potegnili proč v skrivnostnem maščevanju.«²² Trde, a vendar resnične besede, ki opisujejo trenutno stanje mišljenja, ki je pogosto pozabilo na svoje korenine in na svojo istovetnost, da bi se vrglo v objem kratkotrajnih mod, brez možnosti za pravo razmišljanje.

Cerkev potrebuje lepoto, kajti samo tako postane očitna kakovost tega, kar veruje. In spet nas Hans Urs von Balthasar pripelje k temu prepričanju, ko piše: »V svetu brez lepote – tudi če ljudje ne morejo shajati brez te besede in jo zlorablajo, ko jo stalno izgovarjajo –, v svetu, ki morda ne bi bil brez lepote, a je svet ni več zmožen ne videti, ne računati z njo, je tudi dobro izgubilo svojo privlačnost, razvidnost, da je treba delati dobro. Človek stoji pred to razvidnostjo in se sprašuje, zakaj naj bi delal dobro, in ne raje drugega, zlo. Saj je vendar tudi to možnost, in sicer zelo vznemirljiva možnost. Zakaj naj ne bi raziskoval Satanovih globin. V svetu, ki si ne upa več odobravati lepote, so dokazi za resnico izgubili svojo sklepčnost.«²³

Sklep: osvobajajoča resnica

Sporočilo o lepoti pa na žalost ogroža moč laži, nasilje zla. Ali je lepota resnična? Ali pa je morda resničnost hudobna? Laž namreč pozna zvijačo: lažno, izkrivljeno lepoto, zaslepljujočo le-

poto, ki ljudem ne pusti stopiti ven iz samih sebe, da bi jih odprla zanosu, da bi se dvignili v višavo, temveč jih popolnoma zapre v same sebe. Gre za tisto lepoto, ki ne predrami hrepenenja po neizrekljivem, po voljnosti za podaritev, po tem, da zapustimo sebe, ampak vzbuja poželenje, voljo po oblasti, po posesti, užitku. Gre za tiste vrste lepote, o kateri je govor v Prvi Mojzesovi knjigi v zgodbi o izvirnem grehu: Eva je videla, da je bil sad z drevesa »dober« za jed in »mikaven za oči«. Lepota, kakor jo izkusi Eva, vzbudi v njej željo po posedovanju, obrne jo tako rekoč v samo sebe. Kdo na primer v reklamah ne bi prepoznal tistih podob, ki so pretanjeno narejene tako, da človeka neustavljivo napeljujejo k temu, da si prilasti vse, da išče trenutno zadovoljstvo, namesto da bi se odpiral drug(ačn)emu od sebe? Tako se je krščanska umetnost danes znašla (in najbrž je že od nekdaj) med dvema ognjema: upreti se mora kultu grdega, ki nam pravi, da je vsaka druga stvar, vsaka lepota prevara in da naj bi bilo samo prikazovanje krutega, nizkotnega, prostaškega resnica in pravo razsvetljenje spoznanja. Hkrati pa mora nasprotovati lažni lepoti, ki človeka dela manjšega, namesto da bi ga napravila velikega, in ki je prav zaradi tega laž.²⁴

Po tej globoki analizi pride papež Benedikt XVI. do sklepa: »Že večkrat sem povedal, da sem prepričan, da so prava apologija krščanske vere, najprepričljivejši dokaz njene resničnosti, ki ga ni mogoče ovreči, na eni strani svetniki, na drugi pa lepota, ki jo je ustvarila vera. Da bo vera danes lahko rasla, moramo sebe in ljudi, katere srečamo, pripeljati do tega, da se bomo srečali s svetniki in stopili v stik z lepoto.«²⁵

Opombe

¹ Joseph Kardinal Ratzinger, *Unterwegs zu Jesus Christus*, Sankt Ulrich Verlag, Augsburg 2003, 40.

² Hans Urs von Balthasar, *Zu seinem Werk*, Johannes Verlag Einsiedeln, Freiburg ²2000, 95–101.

³ Pr. t., 98.

⁴ Hans Urs von Balthasar, *Lepota sveta in veličastvo Boga*, v: *Communio* 18 (2008) 341–346, tu 341.

⁵ Pr. t., 513.

- ⁶ Hans Urs von Balthasar, Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik, Bd. III/1,1, 39.
- ⁷ Hans Urs von Balthasar, Lepota sveta in veličastvo Boga, v: *Communio* 18 (2008) 342.
- ⁸ Benedetto XVI, »La musica: una compagna di viaggio che mi ha sempre offerto conforto e gioia«, v: *Insegnamenti di Benedetto XVI*, III, 1 – 2007, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2008, 681.
- ⁹ Joseph Cardinal Ratzinger, *Unterwegs zu Jesus Christus*, Sankt Ulrich Verlag, Augsburg 2003, 31–40. Nova izdaja: Joseph Ratzinger / Benedikt XVI., *Die Schönheit Gottes. Ecce Homo – Seht, welch ein Mensch*, Radio Vatikan / Benno Verlag Leipzig 2007. Priložen je CD z izvirnim posnetkom predavanja, ki ga je imel Joseph Ratzinger na Radiu Vatikan 2003.
- ¹⁰ N. d., 32. Kard. J. Ratzinger navaja: J. Tscholl, *Dio ed il bello in sant'Agostino*, Milano 1996, 112s.
- ¹¹ N. d., 33. Kard. J. Ratzinger se sklicuje na sijajno razlago platonskega erosa: J. Pieper, *Begeisterung und göttliches Wahnsinn. Über den platonischen Dialog Phaidros*, v: *isti*, Werke, zv. 1: *Darstellungen und Interpretationen. Platon*, Hamburg 2002, 248–331, tu 314s.
- ¹² N. d., 34. Kard. J. Ratzinger navaja knjigo: Nikolaus Kabasilas, *Das Buch vom Leben in Christus*, Einsiedeln ³1991, 79s.
- ¹³ N. d., 35. Kard. J. Ratzinger omenja zlasti prvi zvezek Balthasarjeve Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik. *Schau der Gestalt*, Einsiedeln 1961.
- ¹⁴ Prim. *Isti*, n. d., 35s.
- ¹⁵ Duh in ogenj. Intervju s Hansom Ursom von Balthasarjem (prevedel Anton Strle), v: *BV* 1976, 242–270, tu 242.
- ¹⁶ N. d., 243.
- ¹⁷ Prim. Hans Urs von Balthasar, *Lepota sveta in veličastvo Boga*, v: *Communio* 18 (2008) 344.
- ¹⁸ Hans Urs von Balthasar, *Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik*, Bd. I: *Schau der Gestalt*, Johannes Verlag Einsiedeln ³1988, 52.
- ¹⁹ Peter Henrici, *Erster Blick auf Hans Urs von Balthasar*, v: Hans Urs von Balthasar, *Gestalt und Werk*, *Communio* Verlag, Köln 1989, 42; *isti.*, Hans Urs von Balthasar, *Aspekte seiner Sendung*, Johannes Verlag Einsiedeln, Freiburg 2008.
- ²⁰ Glej Anton Strle, *Teologi za prihodnost*, Družina, Ljubljana 1998, 7–59.
- ²¹ Hans Urs von Balthasar, *Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik*, Bd. I: *Schau der Gestalt*, Johannes Verlag Einsiedeln ³1988, 10.
- ²² Hans Urs von Balthasar, n.d., 15–16.
- ²³ Hans Urs von Balthasar, n.d., 17.
- ²⁴ Prim. Joseph Cardinal Ratzinger, *Unterwegs zu Jesus Christus*, Sankt Ulrich Verlag, Augsburg 2003, 39s.
- ²⁵ Joseph Cardinal Ratzinger, n.d., 37.